

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

Tema: Ideologier, økonomiske forhold, globalisering og miljø

Å behøve moralske kompass i en moderne tilværelse

Århundret før Marx og Engels med verket *Det kommunistiske manifest* gir den gryende ideologien dets filosofiske fundament, hadde borgerskapet selv overtatt det tidligere aristokratiets posisjon. Manifestet er like mye analyse av moderniteten, som kommunismens filosofiske retningslinje – eller snarere; Stuet sammen i trange bygårder som en bieffekt ved modernitetens urbanisering, observerte Engels på sine studiereiser arbeidernes fremmedgjøring. «Trellbundet av maskinen, av opplysningsmannen og ikke minst av enkelte kapitalister selv,» skriver forfatterne, er arbeiderne, «industrialiseringens soldater» prisgitt borgerskapet, kapitalistenes, gunst. Beskrivelsen kan sees i sammenheng med Adornos *Opplysningstidens dialektikk*, hvor opplysningsmannen personifisert som Odyssevs legger tydelige bånd på arbeiderene, roernes, livsutfoldelse. I sentrum står hele tiden den industrielle revolusjon; for det er først gjennom det moderne prosjekts faustiske streben mennesket har lagt naturen under seg. Når mennesket så, nesten to hundre år etter ideologiernes fremvekst, står ovenfor den «nye» moderne verdens miljøutfordringer, vender vi oss igjen mot det moderne prosjekts industrielle utvikling som problemenes opphav. Årsak i dobbelt forstand, både materielt og ideologisk, vil kanskje dypøkologiens tilhengere presisere: Gjennom det moderne prosjekt tydeliggjøres nemlig menneskets voldsomme antroposentrisme. Det moderne mennesket, på papiret ikke lengre prisgitt naturens ikke lengre uforståelige krefter, møter moderne utfordringer gjennomsyret av sprikende ideologiske retninger. Kanskje må vi også spørre hvor vidt vi, for å møte den moderne verdens åpenbare utfordringer og fremmedgjøring, også behøver særegne etiske retningslinjer.

Marx og Engels skildringer var i hovedsak ment som en analyse av industrisamfunnene Storbritannia og Frankrike. Den geografiske konkretisering skal senere by på ideologiske utfordringer når den revolusjonære Lenin skulle tilpasse marxismen til det pre-industrialiserte Russland. Tatt i betraktning at den industrielle revolusjon nettopp fikk sin grobunn i Storbritannia, synes konkretiseringen ikke annet enn passende. Revolusjonen, ofte

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

inndelt i tre faser, begynte som en jordbruksrevolusjon. Opplysningstidens vektlegging av vitenskap, medførte interesse for nye dyrkningsmetoder og plantesorter. Forbedring av jordbruket ga igjen næringsgrunnlag for den nå voksende befolkningen. Industrialiseringen endret samfunnet drastisk, og løste selv deler av det industrialiserte samfunnets nye utfordringer og behov: Deler av den stadig voksende befolkningen kunne nå påta seg nye arbeidsoppgaver. Når befolkningsveksten samtidig fører til stigende etterspørsel etter varer, nærer vi oss de særegne fabrikkene slik vi forbinder dem med revolusjonen. Ofte anlagt nær energikilden, dekkes de nye fabrikkenes behov for stabil tilføring av råvarer gjennom jernbanen og transportrevolusjonen. Samtidig fraktes ferdigstilte produkter effektivt til forbruker. Med klar linje til opplysningstidens valgspørsmål presisert i Kant 1784-tekst «Hva er opplysning?» er fornuft og vitenskap sentralt i det moderne prosjekt industrielle revolusjon. (Heum m.fl, 2014) Når jordbruksrevolusjon blir industrialiseringens startskudd, og transportrevolusjonen dekker deler av industrialiseringens nye behov, kan Europas historie slik vi ser den utover 1800-tallet sies å være en lengre fortelling om avledede revolusjoner med enorm virkningshistorie.

Handel oppstår ikke med den industrielle revolusjonen, men gjennom moderniteten overskrider handelen sitt tidligere rekkevidde. Moderne handel og gryende kapitalisme, kan etter den tyske filosofen Max Weber føres tilbake til bystatene i renessansens Firenze – men, etter egen vektlegging, er vestens kapitalisme noe «særegent», nærmest uten gyldig sammenligning eller sidestykke i historien: «I stedet for å se på kapitalistisk produksjonsmåte og markedsøkonomi som noe allmenngyldig, var han (Weber) oppøvd i å betrakte kapitalismen i Vesten som noe enestående.» (Østerberg, 2002) Gjennom *Protestantismens etikk og kapitalismens ånd* argumenterer Weber for den protestantiske arbeidsetikken som forutsetning for den moderne kapitalismen. Verken kapitalistene eller protestanter hadde en hedonistisk livstil som rettesnor. Snarere var begges liv preget av nøysomhet med «en sterk askese» som den foretrukne dyd. «Ikke lediggang og nytelse, men bare handling tjener, ifølge Guds utvetydige åpenbaring, til å gjøre hans ære større,» skriver Weber, med «den utvetydige åpenbaring» som kilde til autoritet. Weber sikter særlig mot kalvinismen, som med predestinasjon som teologisk fundament, mente det ville være mulig å si noe om menneskets «nådestand» gjennom deres handlinger. Menneskets valgte livsførsel, valgte «dyder» (etter en sokratiske forståelse av begrepet) kan med andre ord antyde hvor vidt

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

individet er «predestinert» for frelse, nådestanden kan anes. Dette ligger til grunn for Webers betraktning allerede i første avsnitt: «For «helgenens evige hvile» ligger i det hinsidige, på jorden må derimot mennesket for å bli sikker på sin nådestand (...)» arbeide hardt og strebe etter askesen, for «(...) tidsspille er (...) den prinsipielt alvorligste av synder.» Etter Webers ord er det kun gjennom møysommelig arbeid mennesket kan bli sikker på sin nådestand.

Når henholdsvis Adam Smith og David Ricardo på 1700-tallet skrev sine respektive verker som skulle legge det teoretiske grunnlaget for den økonomiske globaliseringen, var især det britiske samfunnet i praksis lagt fra frihandelsideologien, slik den ble utformet på papiret. Det samme må sies om rivalen Frankrike, «skjønt begge økonomiene så på (frihandel) som et ideal.» Langt ut på 1800-tallet forbød Storbritannia, med siktemål på å bevare landets industrielle forsprang «eksport av teknologi og maskiner til land som ble oppfattet som konkurrenter.» Før den amerikanske frigjøringen hadde britene, med tanke om at de tretten amerikanske koloniene i hovedsak skulle være råvareleverandør, hindret koloniens utvikling av egen industri. Når koloniene nå var frigjort, regnet Smith med at de ville ønske å gjøre virkelighet av ambisjonen. Smith presiserte samtidig at de ikke burde beskytte den gryende industrien med tollbarrierer, slik Storbritannia beskyttet egen kornproduksjon. Med bakgrunn i økonomens tidligere uttalelse om at «bare industrialiserte land vinner kriger» var det imidlertid, også i det nylig opprettede USA langt mellom Smiths frihandels ideal og landets praksis. Drømmen om militær styrke var retningsgivende. (Moum, m.fl 2018)

Smith skildrer et samfunn gjennomsyret av konkurranse mellom individene: «Det er ikke ut fra slakterens (...) velgjørenhet at vi forventer mat på bordet, men fordi det er i deres egeninteresse at vi får det. Vi appellerer ikke til deres medmenneskelighet, men til deres egeninteresse (...) deres egen vinning.» Ved første øyeblikk kan Smiths sitat tolkes dithen at samfunnet har egeninteresse som «dygd», nærmest som et overmenneske etter Nietzsches penn. I sin tolkning av Smiths uttalelse, avfeier den nyliberalistiske politikeren Margareth Thatcher dette som en vanlig misforståelse. Thatcher fastholder Smiths fartstid innen moralfilosofien, og forklarer at også hans foretrukne dyd er nettopp medmenneskeligheten og selviskheden: «Menneskenaturen blir fullkommen når vi føler mye for andre og lite for oss selv (...)» Også Thatcher selv synes å slutte seg til Smiths moralfilosofi: «De av oss,» skriver

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

hun, « som tror den frie markedskapitalismen danner det eneste grunnlaget for økonomisk fremgang (...) hevder snarere at det stort sett er best å regne med at folks forsøk på å skape det beste for seg selv vil føre til at alles behov dekkes.» Hvis målet, nesten fra et utilitaristisk perspektiv, er at «alles behov dekkes» vil individets bidrag til dette, foruten gjennom arbeid, være ved å anta som Thatcher og Smith at butikkhyllene er fulle, ikke av den ene grunn at produsentene ønsker å brødfø befolkningen, men fordi de ønsker å tjene penger for i siste instans å kunne brødfø seg selv.

«Men borgerskapet har ikke bare smidd de våpen som skal bringe det til døden; det har også frembrakt de menn som skal bruke disse våpnene – de moderne arbeiderne, proletariatet,» skriver Marx og Engels i *Det kommunistiske manifest* (1848) med en nærmest profetisk selvsikkerhet. Premisset er med andre ord satt fra første stund: Borgerskapet kommer til å forsvinne («bringes til døden»), de står ironisk nok selv til ansvar for sin spådde undergang («smidd sine egne lenker») og industriarbeiderne («proletariatet») skal lede an den historiske utviklingen. Arbeiderne Marx og Engels tidligere har beskrevet som opplysningsmannens «soldater» skal, til fordel for klassekampen, vende industriherren ryggen. Vissheten om historien som dynamisk, slik vi først leser hos Heraklit og siden kjenner fra Hegels dialektikk, står sentralt i Marx' lære: «Den moderne industri har forvandlet den patriarkalske mesters lille verksted til den industrielle kapitalists store fabrikk. Masser av arbeidere, stuert sammen i fabrikk, blir organisert som soldater.» Utviklingen har ikke gått i arbeiderens favør, motsetningen mellom klassene er tydeligere enn noen gang før. Marx anser ikke motsetning mellom klasser som noe særegent de industrielle revolusjon. Forut for klassekampen mellom proletariat og borgerskap, hadde tross alt borgerskapet overtatt adelens posisjon. Dessuten kan setningen «den patriarkalske mesters lille verksted» med bakgrunn i forståelse av «patriarkalsk» som makt i favør ett individ («pater») anta at det har eksistert konkurranse mellom individer av både ulik og lik rang og kjønn. Skjønt skjeve maktforhold ikke er særegent for revolusjonen, så må Marx' proletariat sies å være det. Hvis *Manifestet* skal leses i konkret sammenheng med Smiths påstand fra *Nasjonens velstand*, appellerer Marx tydelig til «bakeren, øl bryggeren og slakteren.» Det er verdt å nevne at det i oppgaven skrives «Marx» og ikke konsekvent Marx og Engels, skjønt det tidvis er usikkert hvilken av de to filosofene som har påvirket de spesifikke tankene i manifestet.

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

Fabrikkarbeideren har solgt sin arbeidskraft til fabrikkeieren, men utnyttes indirekte når overskuddet tilfaller kapitalisten. «Arbeideren yter mer arbeid enn det som trengs for å produsere de varer han kan få kjøpt på sin arbeidslønn (...) Produksjonsforholdene gjør derfor at arbeideren utbyttes,» utdyper Knut Erik Tranøy i artikkelen «Marxisme.»

Viktigheten av begrepet «produksjonsforhold» er enorm, for slik Dag Østerberg påpeker i sitt essay om Karl Marx er ikke kapitalistens profitt ulovlig, snarere er det, ifølge Marx, et strukturelt problem at samfunnets normer tillater denne urettferdige utbyttingen. Marx' standpunkt må forstås i sammenheng med «arbeidsverditeorien» som foretrukken forklaringsmodell. Arbeidsverditeorien står sentralt hos de klassiske økonomiske liberalistene Smith og Ricardo, og forklarer en vares verdi ut fra mengden arbeid som kreves i produksjonen. En vare som er arbeidsintensiv vil følgende være dyrere enn varer som krever lite arbeid. Av Marx tolkes teorien dit hen at «arbeidernes innsats var den viktigste faktoren i verdiskapningen i samfunnet (...) det var de, ikke kapitalisten (...) som skapte verdiene.» Følgende var Marx rystet over strukturene som lot profitt tilfalle kapitalist fremfor arbeider. At storsamfunnet derimot anså denne praksisen som rettferdig og naturlig, kan derimot forstås i sammenheng med Marx' ideologikritikk: «De herskede tanker er de herskendes tanker.» Herskerens grep om begrepet «rettferdig» er følgende det som vil bli stående som normativt. Bak denne forståelsen ligger Marx' tanke om basis' påvirkning på tanker og ideer, «overbygg.» De økonomiske forholdene, eiendoms- og produksjonsforhold, er den «materielle virkeligheten undertrykkeren rår over» og inngår i «basis.» Når basis påvirker overbygningen, påvirker skjevhet i materielle forhold og strukturer også tankene, religionene, filosofien og moralen vår – det er med andre ord kapitalistens grep om «rettferdig» som er normativt. Filosofiens frigjøringsprosjekt fastslås gjennom kritisk teori: Filosofien skal bidra til å avsløre undertrykkene forhold fremfor å «oppretholde og legitimere samfunnsstrukturer som undertrykker noen og favoriserer andre.» (Moum m.fl, 2018.)

Marx følger Hegels dialektikk langt på vei, men fremfor å anse historien som drevet frem av ideene (overbygningen) som i Hegels tese/antitese/syntese, drives historien frem av klassemotsetningene. Når Weber motbeviser, eller «gjendriver» Marx' dialektiske begrep gjennom den «protestantiske arbeidsetikken» er det ikke lengre de materielle forholdene som påvirker ideene, men religionen som påvirker den gryende kapitalismen. (Østerberg,

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

2002) I sin kritikk av Marx fastholder Bernstein at «tanker og ideer ikke bare er resultatet av materielle forhold.» Snarere, hevder Bernstein, overser den materialistiske historieoppfatningen samspillet mellom «de økonomiske og ikke-økonomiske faktorene.» Når Bernstein, ved bruk av statistikk, viser at stadig flere grupper har fått bedre levekår taler han imot Marx' påstand om at «Proletariatets interesser, dets levevilkår blir mer og mer ensartet (...) og nesten overalt trykker lønnen ned på et (...) lavt nivå.» Den utviklede kapitalismen er med andre ord mer «tilpasningsdyktig» enn Marx hadde antatt. Lenin gjør en lignende betraktning, om enn i annen kontekst og annen løsning, når han betrakter den imperialistiske kapitalismen, «kapitalisme på høyeste nivå.» Marx hadde ikke tatt «feil» i sin analyse, men «undervurdert utviklingsmulighetene og tilpasningsdyktigheten den hadde.» Lenin, som gjennom innføring av partiteorien hadde forent essensen fra «proletariatets diktatur» (i.e opprøret, ikke konkret opprør nedenfra) oppdaget nå at marxist-leninismen tilpasset ikke-industrialiserte land også passet til de kolonialiserte landene. Vendingen gjør marxist-leninismen mer global enn Marx hadde sett for seg: Visst lå internasjonaliseringen alt i Marx' imperative «Proletariater i alle land, foren dere!» men Lenins «overføring av klassekamp» til å gjelde forholdet mellom rike og fattige nasjoner, tillegger et globalt nivå i analysen om kapitalismens utvikling – først «kapitalismens høyeste nivå», deretter et kommunistisk samfunn. (Moum m.fl, 2018)

Hobbes' beskrivelse av menneskets naturtilstand som en tilværelse preget av «den sterkestes rett» og i hovedsak kaldt og ensomt, munner ut i behovet for en evigværende hersker. Både Hobbes, Locke og Rousseau anser det å være i alles interesse å «tre ut av» naturtilstanden – og foreslår samfunnskontrakten som en mulig løsning.

Samfunnskontrakten forklarer at stater dannes når mennesker slutter seg til kontrakten nettopp ved å ta del i fordelene statsdannelsen gir. Den åpenbare kontrasten til Burkes beskrivelse av samfunnet som en levende organisme, synes enorm. (Moum, m.fl, 2017)

Individene tvinges ikke til å inngå samfunnskontrakten. Fravær av slik tvang er «liberalismens kjerne» slik vi kjenner den fra Locke, fordi individ settes foran samfunn. «Staten er et nødvendig onde, og bør begrenses til å beskytte innbyggerne ved å sørge for sosial ro og orden,» oppsummerer Berg og Braanen Sterri i artikkelen «Liberalisme.» Videre presiserer de at liberalismens historiske kontekst ikke må underdrives, higer etter frihet fra statlig

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

kontroll (negativt frihetsbegrep) er et tydelig budd med periodens føydalisme. Locke ønsker en nattvekterstat fremfor absolutisme. Liberalismen har dessuten større aksept for økonomiske forskjeller, så fremt disse ikke skyldes «urettferdigheter» i.e. «ulovligheter.» Aksepten, eller forståelsen for store forskjeller, eksemplifiseres gjennom Kristin Clemets artikkel «Alle kan bli rike samtidig» (2001): «Forskjellene øker (nasjonalt) (...) om det er et problem, avhenger av hvordan de rike er blitt rike. Det er klart urettferdig hvis forskjellene er et resultat av ulike spilleregler og manglende likhet for loven.» Etter Nietzsches begrep «vilje til makt» vet vi at det ligger klare fordeler i å bruke begreper etter egen «vilje», agenda – for ord er ikke objektive størrelser. Men kanskje bør det tillegges en dimensjon til i Clemets forsvar: Hvordan man forstår forskjellene i samfunnet avhenger av «ideologiske briller.»

Hvilken rolle kan John Lockes nattvekterstat ha i løsning på det 21. århundrets globale utfordringer? «Utfordringer» forstås eksplisitt til å mene «miljø». Aksept for ulikheter viser igjen tilbake til våre «ideologiske briller.» Når Lockes «nødvendige onde», staten, har til ansvar å sørge for sikkerhet og orden, kan man spørre hvor vidt klima vil inngå blant disse oppgavene. Hvis klima påvirker samfunnets orden, vil klima følgelig gis plass i nattvekterstatens «statsråd.» Vansken byr seg når liberalismen Locke følger, gjerne ses i sammenheng med de klassiske økonomiske liberalistens doktrine om fri handel og kapitalisme – for skal vi meningsfellene Arne Næss og Arne Johan Vetlesen må modernitetens forkjærlighet for vekst (i.e kapitalismens kjerne) anses å være direkte årsak til dagens klimaproblematikk. Næss har lenge kritisert liberalismens vekt på konkurranse mellom individene, for konkurransen skygger for helheten. (Moum, m. fl, 2018)

Dypøkologien, «økosofien» bygger til dels på Spinozas forestilling om mennesket som en del av helheten, snarere enn «individer løsrevet fra hverandre.» Frihet, i følge Spinoza er å innsi sin plass i det monistiske systemet. Når man har akseptert at man ikke først og fremst er et individ (slik man er etter Lockes liberalisme) og følgende at man ikke kan heve seg over naturen, vil man handle med respekt og toleranse som rettesnor. (Moum, m. fl, 2017)

Teoretisk er spriket mellom liberalismen og økosofien nærmest som en «avgrunn» å regne. Følgende vil det være umulig å forene de to retningene uten å foreta «inngrep» i de respektives retningens kjerner – i større grad enn forening av Aristoteles/kristendom eller kommunisme/nasjonalisme.

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

«Hvor kommer den fra, forestillingen om at det er en rettighet å bevege seg hvor man vil, når man vil (...)?» Spør Vetlesen i artikkelen «Når var du sist på bærtur?» (2009) Det retoriske spørsmålet knyttes senere til fenomenet Vetlesen omtaler som «kapitalismens reklamedrevne paternalisme» -- men i bunnen ligger skjevheten mellom mennesket og natur. Begrepet «paternalisme» kan følgende forstås både som forholdet mellom mennesket og reklameplakatene som hevder vi «fortjener fri mobilitet» og forholdet mennesket/natur i den grad paternalisme er «forholdet mellom styrende og styrt hvor det styrte uselvstendig gjøres.» Menneskets forhold til naturen har gjennomgått store forandringer: For 1800-tallets romantikere var naturen gjenstand for ærefrykt, «vill og uhemmet», men nå er naturen underlagt menneskets «tekniske inngrep», styrt av vårt umettelige behov. «Fra teleologisk til mekanisk verdensbilde og forklaringsmodell» har mennesket, både gjennom opplysningstidens vitenskap og moderne prosjekt, forstått verden «bit for bit.» Naturen trenger «beskyttelse for å forbli natur i mening (...)» men det er samtidig mennesket, herskeren, som må innfri denne beskyttelsen. Mennesket handler antroposentrisk og egoistisk, stikk i strid med Spinozas krav til etisk handling.

Mennesket er «fremmedgjort» i forhold til naturen, slik Marx' arbeidere var fremmedgjort produksjonen. «Hvordan vi oppfatter noe, er bestemmende for hvordan vi behandler det, altså hvordan vi bevisst eller passivt godtar at vi selv eller andre handler ovenfor det,» fortetter Vetlesen. Han skildrer bær på fjellet, hvordan disse påvirkes av klimaendringene, men konkluderer, nærmest sukkende, med at vi, nettopp fordi vi er «fremmedgjort» naturen, i. e ikke har et forhold til blåbærlingen, heller ikke blir følelsesmessig engasjert i skildringen. Kanskje står vi her ovenfor «dobbel antroposentrisme»: Mennesket står på piedestall i forhold til naturen, men klarer heller ikke å se naturen annet enn gjennom «oss selv», gjennom våre egne emosjoner. «Saken er at artenes utrydningsrase har eksplodert. Det handler om strukturelle årsaksfaktorer snarere enn om individuelt intenderte. Derfor: Den som snakker om klimakrisen, kan ikke tie om kapitalismens vekst-imperativ,» presiserer filosofen. Akkurat som Marx og Webers vektlegging av sammenhengen mellom basis og overbygg, vies denne sammenhengen plass i Vetlesens økosofi. Igjen står «kapitalismens vekst-imperativ» igjen som uforenelig med økosofien, fordi veksten den legger opp til krever inngrep i naturen. Professor i økonomi ved UiO konkluderer imidlertid med at bærekraft på et tidspunkt vil være en forutsetning for videre vekst (Harstad, 2014): Altså må vekst og

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

bærekraft forenes. Vi kan likevel, med bakgrunn i økosofiens vektlegging av bærekraftig tilbaketrekning snarere enn bærekraftig vekst, si at også dette argumentet «vil være på siden» av sakens kjerne, nemlig menneskets egosentrisme.

«Dermed nødvendigjøres markeringen av en separat, teknologiavhengig grense, en etisk fundert grense, for hva vi velger å hente ut av faktisk tilgjengeliggjorte ressurser,» fastslår Vetlesen – men kun avsnitt senere later han til å være handlingsfilosof når han fortsetter: «(...) Det blir nærmest overflødig å bringe separate etiske argumenter på banen.» Filosofien kan altså ikke alene løse klimautfordringene, med mindre endringer har fotfeste i den politiske virkeligheten. Igjen kan vi vende tilbake til Marx' ideologikritikk: For Vetlesen har allerede poengtert at det antroposentriske alt finnes i deler av moralfilosofien. Trass dette ønsker jeg å spørre hvor vidt et kategorisk imperativ kan være Vetlesens etterspurte «etisk funderte grense.» Komparative lar oss ikke unnskyldte handlinger som et «engangstilfelle» -- og de færreste ville godtatt at syv milliarder mennesker skulle fly, hver eneste dag. Postmodernistisk tradisjon tatt i betraktning, kan vi spørre hvor vidt verden lenger er moden for et slikt komparativ. Snarere kan det tenkes at vi, nærmest i Nietzscheistisk tradisjon, handler som enkeltstående individer, uten noe felles allmenngyldig som rettesnor. I Nietzsches postmodernisme er vi kanskje alt på spor av deler av den «antroposentriske» moralfilosofien Vetlesen skriver om: Individet, fremfor helheten settes først. Oppgaven vil være som følgende: Å forene Kant og Spinozas etikk.

Kilder:

Moum, Tommy, Pettersen, Tove, Sævareid, Atle, *Historie og filosofi 2*, Cappelen Damm, 2018

Moum, Tommy, Sævareid, Atle *Historie og filosofi 1*, Cappelen Damm, 2017

Heum, Trond, Dahl Martinsen, Moum, Tommy, Teige, Ola, *Alle tiders historie Vg3*, Cappelen Damm, 2014

Eriksen, Trond Berg (red.), *Vestens store tenkere* (2002), bokklubbs forlaget: Østerberg, Dag, «Marx» (2002), Østerberg, Dag, «Weber» (2002)

Weber, Max, *Protestantismens etikk og kapitalismens ånd* (utdrag), Pax, 1995

Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Det kommunistiske manifest*, Cappelen Damm *Historie og filosofi tekstsamling*. 2010

Sitater av Smith, Marx

Gullmedalje NM hifi 2019: Aurora Alette Elvenes, Kristelig Gymnasium

Vetlesen, Arne Johan, «Når var du sist på bærtur?» (2009), Cappelen Damm *Historie og filosofi tekstsamling*. 2010

Clement, Kristin, «Alle kan bli rike samtidig» (2010), Cappelen Damm *Historie og filosofi tekstsamling*. 2010

Harstad, Bård, «Konflikt og samspill mellom vekst og miljø» (2014)

Berg, Ole T, Sterri, Aksel Braanen «Liberalisme» og Tranøy, Knut Erik, «Masrxisme» (SNL)